

A MAGYAR POLITIKAI IRODALOM KEZDETEIHEZ

Kovacsóczy Farkas Dialógusáról

1.

A magyar politikai irodalom¹ tudományos feldolgozása — néhány tiszteletreméltó kezdemény ellenére — még mindig várat magára, pedig az elmúlt évek vitái szinte megkövetelnék a különböző korok politikai áramlatainak alapos megismerését. Ez áll többek között a Rákóczi-szabadságharcra is, amelyet nép, nemzet, rend, függetlenség és társadalmi haladás értelmezése szempontjából oly sokan vitáltak. Rákóczi politikai gondolkodása feltárásainak szándéka vezetett oda, hogy ne elégedjek meg csak a közvetlen előzmények megismerésével, hanem a humanizmusban is keressem az indítékokat. Erre különösképpen az ösztönzött, hogy a fejedlem ifjúkori könyvtárában² egy francia Seneca-kiadás,³ Machiavelli *Il Principe*-ének francia fordítása mellett ott találjuk Lippus Brandolinus *Dialogus*át az emberi életről, Justus Lipsius *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri sex* c. művét, sőt Montaigne esszéit is. Senecával a bécsújhelyi börtönben is foglalkozott, ahol a *L'Esprit de Sénèque* c. könyvet olvasta. Érdekes megfigyelni, hogy az *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae* egyik kiadásán kívül a politikai irodalom tekintetében egyetlen olyan munkát sem találunk az ifjúkori olvasmányok között, amelyek az akkor uralkodó magyar nemesi felfogás különösebb tanulmányozására engednének következtetni. A XVII. század második felének magyar történelmével is csak egy francia kiadvány útján ismerkedett meg Jean Leclerc Thököly-életrajza segítségével. Ez pedig nem elsősorban a rendi sérelmeket helyezte előtérbe, hanem sokkal inkább a Habsburgok nagyhatalmi törekvéseit, ellenreformációs tevékenységét, és az ezzel szemben kifejtett jogos magyar ellenállást.

Rákóczi politikai gondolkodásának kialakításában tehát fontos kiindulópont volt a „keresztény sztoicizmus” és a XVI. századi államelméleti irodalom, amelyet persze saját korának körülményeivel vetett össze, és pedig nemzetközi tájékozódás alapján. Ha megnézzük az ifjúkori könyvtár listáját, akkor azt látjuk, hogy szinte Európa minden országa érdekelte, Törökország, Lengyelország, Svédország, Itália, de különösen Franciaország, amelynek egykorú történetével kapcsolatban számtalan pamfletet is elolvasott.

Mindezt el kellett mondanom azért, hogy megmagyarázzam, miként jutottam el a Rákóczi-szabadságharctól a XVI. század Erdélyéig, illetve a „magyar humanizmus fénykoráig”. Az a munka, amellyel e rövid tanulmány keretében foglalkozni kívánok, feltehetően nem került Rákóczi kezébe, de nagy jelentőségű abból a szempontból, hogy a magyar politikai gondolkodáson belül olyan utat mutat, amely nem Verbóczyból indul ki, mint ahogy Rákóczi sem ezt teszi.

¹ E tárgykörből összefoglaló munka a múlt század végén jelent meg: BALLAGI GÉZA: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. Talán még a jogtörténet foglalkozott leginkább a politikai irodalom kérdéseivel. Vö.: KOVÁCS KÁLMÁN: A magyar jogtörténeti kutatások útjai és jelenlegi feladatai. Gazdaság és Jogtudomány, MTA IX. Osztályának Közleményei, 1969. 1–2. sz.

² HECKENAST GUSZTÁV: II. Rákóczi Ferenc könyvtára, 1701. ItK 1958. 1. sz.

³ ZOLNAI BÉLA: Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai. ItK 1955. 3. sz.

1584-ben egy szép formátumú kiadvány jelent meg a hajdani erdélyi fejedelemség „metropolisában”, Kolozsvárott, amely a *De administratione Transylvaniae*⁴ címet viseli, s amelynek egyetlen fennmaradt példánya a hajdani Teleki-tékában található. Maga a címlap nem árulja el a szerző nevét, de Marcellus Squarcialupus,⁵ a Báthory István szolgálatában álló olasz orvos ajánlásából megtudjuk, hogy a *Dialogus* szerzője Kovacsóczy Farkas, a Lengyelországban és Erdélyben egyaránt uralkodó király és fejedelem erdélyi kancellárja. Az olasz humanista azt állítja, hogy ő gondoskodott a könyvecske kiadásáról, miután érvei „gravitásával” és a „latin dikció eleganciájával” megnyerte őt. Hogy ez csak irodalmi fogás, vagy Kovacsóczy ténylegesen húzódozott a munkát nyomtatásban megjelentetni, nem tudjuk. Mindenesetre Gyulai Pálhoz intézett bevezetőjében szerzőségét⁶ nem tagadja le.

Miután a magyar történetírás meglehetősen mostohán bánt az erdélyi kancellárral, szükséges néhány életrajzi adatot felidézni, hogy megérthessük a *Dialogus* születésének körülményeit. Kovacsóczy Farkas⁷ 1540 táján született egy a török veszély elől menekült délszláv nemes és erdélyi magyar nemesasszony fiaként. Egy nemrég felfedezett kéziratából⁸ — amelyre Varjas Béla hívta fel figyelmemet — azt tételezzük fel, hogy hosszabb ideig előbb Bánffy László királyi főajtónálló, majd a Páduában tanult Forgách Ferenc váradi püspök, később erdélyi kancellár és történetíró környezetében tartózkodott, s feltehetőleg 1567-ben indult el külföldi tanulmányútjára. Közismert, hogy ebben az időben a magyar nemesifjak szívesen látogatták a vallási kérdésekben minden merevséget elvető páduai egyetemet és sokan tanultak itt orvostudományt, jogot, filozófiát. Kovacsóczy páduai tartózkodásáról hírt adnak nyomtatásban megjelent írásai, levelei és az egyetemi iratok. 1571-ben Velencében jelent meg dicsőítő írása, amelyben Báthory Istvánt üdvözli erdélyi fejedelemmé történt megválasztása alkalmából.⁹ A következő évben Báthory későbbi kancellárját, Berzeviczy Mártont búcsúztatta az egyetemről,¹⁰ arra biztatva őt, hogy segítse a törökellenes harcot. A doktori

⁴ De administratione Transylvaniae. Dialogus. Adiecta est ad Maximum et Victorem Poloniae Regem Gratulatio. Claudiopoli Transylvanorum. Ex officina Typographica Gasparis Heltj. MDLXXXIV.

⁵ Marcello Squarcialupiról keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy Piombinóból származott és Páduában tanult, ahol sok barátot szerzett. Vallási okokból kénytelen volt emigrálni, ahogy G. Valentinelli írja: Exul a patria religionis causa. Bibliotheca Manuscripta S. Marci Venetiarum. Venetiis, 1871. IV. köt. 265. A legkülönbözőbb kérdésekről jelentetett meg vita-iratokat, amelyek jórészt a Bibliothèque Nationale katalógusa felsorolja. Báthory István és Gyulai Pál egy-egy hozzá intézett levele a Történelmi Tárból, 1881.

⁶ Úgy tűnik, hogy Kovacsóczy a kéziratot többekkel elolvastatta, így Kassai Dávid Zsigmonddal, a gyulafehérvári iskola tanárával is, aki a következő indokolással javasolta megjelentetését: „Oratio tota est elegantissima et argumentis instructa et exemplis illustrata, stilus perspicuus, nitidus, tersus, et, ut uno verbo dicam, plane Ciceronianus; cogitationes eruditae et minime vulgares. Ad summam, digna oratio est, meo iudicio, quae typis mandata ab omnibus legantur.” Történelmi Tár, 1881. 482.

⁷ Életrajzát — de csak kancellári tisztébe lépésétől kezdve — megírta SZÁDECZKY LAJOS: Kovacsóczy Farkas. Bp. 1891. (Ifjú koráról keveset tud.) Leveleinek egy része megjelent a Történelmi Tárból, 1881, 1892, 1893. Főleg páduai tanulmányaira vonatkozólag fontos VERESS ENDRE: Matricula et Acta in Universitate Patavina Studentium . . . , Bp. 1915. Bizonyos kiegészítő adatokat találunk: VERESS ENDRE: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Bp. 1941.

⁸ Österreichische Nationalbibliothek. Handschriftensammlung Cod. SN. 1912. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának mikrofilmtárában, 1894. B. IV. Vö.: VARJAS BÉLA: Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely. ItK 1970. 2. sz.

⁹ De Laudibus Illustrissimi Stephani Batorei de Somlio, creati Vaivodae Transsilvaniae, Venetiis. MDLXXI.

¹⁰ Oratio in discessum Martini Berzeviczi Pannoni ex Studio Patavino in patriam. A Volf-gango Kovaciocio Pannonio Conscripta, Venetiis, MDLXXII. Vö.: KARDOS TIBOR: Adalékok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtudomány, 1942. 1. sz. 77.

címet a „művészetekben és az orvostudományban” 1575. május 28-án nyerte el, miután tanúi bebizonyították, hogy „el signor Olphango è gentiluomo da bene, catholico e religioso, et vive secundo rigorosi della Chiesa Romana”. A doktori cím elnyerését a következő módon regisztrálták: „Promotus fuit in artibus et medicinae doctor D. Olphangus Covasotius nemine poenitus, pronuntiatu a R^{do} domino Nicolao Galerio.”¹¹ Jegyezzük meg mindjárt, hogy Kovacsóczy nem lehetett hú fia a római egyháznak, fiatalkori jegyzetei Luther iránti érdeklődéséről tanúskodnak, s később, hazájába visszatérve kálvinistának vallotta magát.¹²

Kovacsóczy tehát 8 évet tölthetett Páduában s ezen idő alatt már a Magyarországon is jelentős műveltségét tovább gyarapította. Ismeretes, hogy ezen az olasz egyetemen a „művészetek” és az orvostudomány egy fakultás keretébe tartozott, ami különleges felkészültséget adott az ott végzőknek.¹³ Kovacsóczy tanult irodalmat, filozófiát, asztronómiát és orvostudományt. Az irodalom mindenekelőtt retorika volt, amely az antik világ ismereti elemeit és a cicerói stílus követelményeit közvetítette. A latin és a görög auktorokon kívül azonban Páduában tisztelete volt a vulgáris, tehát olasz nyelvű irodalomnak is, s ez nem maradt hatás nélkül Kovacsóczyra sem.

Az irodalom nemcsak szépirodalmat jelentett, hanem történetírást is, s a tacitusi példát idéző páduai historiográfia, amelynek ebben az időben mindenekelőtt Francesco Patrizzi¹⁴ volt a képviselője, nem elégedett meg csak az események leírásával, hanem értékelt is azokat a jogfilozófia és Machiavelli befolyása alatt. Patrizzi sokoldalúságára jellemző, hogy a történelemtől olasz nyelven kiadott dialógusai mellett retorikát is megjelentetett, sőt egy neoplatonista *Nova Philosophia* című munkát is, igaz már nem abban az időben, amikor Kovacsóczy Páduában tartózkodott. Benedetto Croce megállapítja, hogy ez a történetírás, éppúgy, mint a görög és a római, önmagán kívül kereste célját, azaz a történelmet csak nyersanyagnak tekintette, amelyet fel kell használni arra, hogy az embereket a hasznosra, a jóra, a szépre ösztönözzék, illetve, hogy a múltbeli példákkal elvont igazságokat illusztráljanak. Éppen Patrizzival kapcsolatban hívja fel a figyelmet arra, hogy nála a megtörtént események megismerésének hasznosságát és az elbeszélés igazságát illetően kétségek merülnek fel, azonban végül — mégha önellentmondásba is kerül — elfogadja a humanista történetírás alapvetően morális célkitűzését.¹⁵ Egyébként Kovacsóczy nemcsak Patrizzit ismeri, hanem az egzaktabb filológiai eszközökkel dolgozó történetírókat is, akik nem elégszenek meg az ókor feltárásával, hanem a középkorral is foglalkoznak. 1575-ben Carlo Sigonio egyik munkájáról tájékoztatja Dudith Andrást.¹⁶ Márpedig Sigonio Francesco Robertello és tanítványa, Patrizzi ellenlábasa volt, aki G. Zamoyski, a későbbi lengyel kancellár tanáraként nagy hatást gyakorolt általában

¹¹ VERESS ENDRE: *Matricula* . . . 209–10.

¹² Szádeczky Lajos Kővérvál szemben azt hangsúlyozza, hogy Kovacsóczy nem volt katolikus, hanem Kálvin követője. Erre bizonyítékul hozza Beregszászi váradi református pap Apológiájának ajánlását és Kovacsóczy végrendeletét, amelyben a prédikátoroknak, a református tanulóknak és iskoláknak adományoz különböző dolgokat. Egyébként szerinte csak hazatérése után néhány évvel tért át. SZÁDECZKY: i. m. 20. Báthory István 1581. június 12-i levelében megrója őt és az erdélyi rendeket a „sok rettenetes eretnokségért”. TT 1892. 693.

¹³ A páduai egyetem történetének e korszakára vonatkozóan I. B. BRUGER: *Gli scolari dello Studio di Padova nel Cinquecento*. Padova-Verona, 1905. A páduai egyetem történetének feldolgozása az utóbbi időben újult erővel indult meg. A *Fonti per la storia dell' Università di Padova* c. sorozatban kiadják (részben újrakiadás) az *Acta Graduum Academicorum Gymnasii Patavini* (1406–1806) c. gyűjteményt; már megjelent a *Natio Germanica* aktáinak jelentős része. Egy másik sorozat tanulmányokat tartalmaz *Contributi alla storia dell' Università di Padova* címen. Végül eddig megjelent két kötete a *Quaderni per la storia dell' Università di Padova* c. kiadványsorozatnak. A páduai iskola tudományos módszeréről főleg az arisztotelizmus vonatkozásában: J. H. RANDALL, jr.: *The school of Padua and emergence of modern science*. Padova, 1961.

¹⁴ FRANCESCO PATRIZZI (1529–1597): *Della historia dieci dialoghi*. Venezia, 1560.

¹⁵ BENEDETTO CROCE: *Teoria e storia della storiografia*. Bari, 1954. 204., 226.

¹⁶ VERESS: *Matricula* . . . , 209. Sigioniórol CROCE: i. m. 215.

a lengyel és magyar diákokra.¹⁷ Páduából érintkezésbe lépett Báthory István Gyulai Pál útján közvetített megbízásából Gian Michele Bruto-val,¹⁸ aki később az erdélyi fejedelem historiográfusa lett, s aki Lengyelországból is kapcsolatban maradt Kovacsóczyval.

Páduában a filozófiában Arisztotelész averroista felfogása uralkodott, de a XVI. század elején Pietro Pomponazzi szembe fordult az averroizmus emberfelfogásával, amely háttérbe szorította az egyént s annak aktivitását. Pomponazzi azt fejtette ki, hogy a gondolkodás és az akarat nem anyagtalanok, hanem ahhoz, hogy működésbe lépjenek, szükségük van a testre. A lélek tehát Arisztotelész eredeti értelmezése szerint a test formája, és ezért anyagi és halandó. Annyiban elismeri az emberi lélek halhatatlanságát, amennyiben az képes az általános fogalmakhoz felemelkedni és azokat megérteni. Az embernek különben nem az a feladata, hogy a túlvilágról elmélkedjék, hanem a jelenvaló morális rendjét kell felépítenie. Az emberiség ugyanis morális szervezet, s ennek tökéletesítése minden tagjának feladata. A jutalmat vagy a büntetést nem a siron túl kell elvárni, hanem még ebben az életben. Így jut el a sztoikus morálhoz, amely Randallt arra indítja, hogy vele kapcsolatban „sztoikus arisztotelizmusról” beszéljen. Mindez nem jelenti azt, hogy az averroisták ellenfele, szakítana az egyházzal, hanem valamiféle kettős igazságot fogad el, amely megkülönbözteti az ész és az akarat útjait és a filozófusok számára az elsőt, az emberiség többsége számára a másodikat tartja fenn, ami egyúttal a vallásnak mint társadalmilag szükséges intézménynek az elfogadását jelenti. Pomponazzi ún. alexandrinista tanítása döntően befolyásolta a XVI. század második felében a páduai filozófiai oktatást, amely elég merészen érvelt, de tekintettel volt arra is, hogy a mester *De immortalitate animae* c. művét Velencében elégették. Ebben az időben Jacopo Zabarella az egyház tanítását Arisztotelész filozófiájának materialista vonásaival igyekszik egyeztetni, folytatva Pomponazzit, de Averroes bizonyos érveit is elfogadva. Az anyag elsőbbségét és örökkévalóságát hirdeti a földön, de elismeri, hogy a mennyben van egy végső mozgató, amely független a materiától. A lélek — szerinte — vegetatív, szenszitiv és intellektív, de ezzel együtt is egységet alkot és a test *forma informansa*, ami azt is jelenti, hogy anyagi természetű. Az intellektumot léte (*esse*) és tevékenysége (*operatio*) szempontjából lehet vizsgálni. Az első esetben teljes mértékben anyagi jellegű, a második esetben azonban a *materia* fölé emelkedik, mert képes az általános fogalmakat is megragadni. Éppen ezért a lélek tevékenységében végső fokon az első mozgató — tehát az isten — jelentkezik. Zabarella főleg e tekintetben áll közel az arisztotelizmus averroista felfogásához, amint azt J. H. Randall is megjegyzi.¹⁹ A páduai

¹⁷Vö.: ST. LEMPICKI: Il Cancelliere G. Zamoyski e l'Università di Padova Omaggio dell'Accademia polacca . . . Cracovia, 1922.

¹⁸Brutus János Mihály (1517–1592) 1574-től volt Báthory történetírója. A Mátyás halálától 1552-ig terjedő *Rerum Hungaricarum libri XX.* c. művében a Habsburg-történetírással hadakozik. Kiadott Krakkóban 1578-ban egy *De historiae laudibus* c. munkát. Brutus egyébként Dudith Andrásval együtt tanult Pádovában és Lazzaro Bonanico híres retorikai előadásait hallgatta. VERESS A.: Il veneziano G. M. Bruto e la sua storia d'Ungheria. Archivio Veneto, 1929.

¹⁹In his view of the world, as distinguished from human nature, Zabarella like the other sixteenth century Paduans followed the Averroistic interpretation of Aristotle, with its emphasis upon the heavens and their power through motion and light to induce the warmth that brings into being all earthy things — an emphasis not forgotten by the pupil of the Paduan Telesio. I. m. 112. Vö.: F. UEBERWEG: Grundriss der Geschichte der Philosophie. Berlin, 1924. III. Teil, 26. és következő oldalak. E kompendium szerint a páduai egyetemen a XIV. század első felétől a XVII. század közepéig az averroizmus uralkodott, a különböző időszakokban különböző értelemben. (Richtig ist dass in der Schule zu Padua von der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts an bis gegen die Mitte des XVII. Jahrhunderts der Averroismus geherrscht hat, freilich zu den verschiedenen Zeiten in sehr verschiedenem Sinne . . .) I. m. 27. Randell idézett művében ugyancsak hangsúlyozza, hogy az olasz egyetemek híek maradtak az arisztotelizmushoz, s eltúlzott a vele való szakításról beszélni, i. m. 24. Vö.: B. NARDI: Saggi sull'aristotelismo padovano . . . , Firenze, 1958. A platonizmusról Pádovában: E. GAREN: Aristotelismo e platonismo nel Rinascimento. Rinascità, 1939; GR. TULLIO: L'Apologia ad censuram di F. Patrizzi, Rinascimento, 1953.

filozófus egyébként érdekes gondolatokat fejt ki a logikáról, amelyet a tudományos gondolkodás eszközünek tekint, s magát a tudományt alkalmazott logikaként fogja fel. (Scientias . . . nihil aliud sunt quam logicae methodi in usu positae.) Ennek a logikai tanításnak nagy jelentősége volt annak a módszertannak a kialakításában, amelyet később Galilei alkalmazott, s amely a tapasztalati igazságok tudományos vizsgálatát tűzte ki célul.

Kovacsóczy megismerte ezeket a nézeteket, hiszen Zabarella felfogása nagy vitákat váltott ki Páduában, s ezekben részt vett Francesco Piccolomini mellett annak tanítványa, Bernardo Petrella is, aki az erdélyi nemesifjú házigazdája volt. Ez utóbbiak a neoplatonizmust képviselték anélkül, hogy teljes mértékben elvetették volna az arisztotelisták bizonyos nézeteit. Piccolomini Zabarellával folytatott vitájában elfogadta annak követelményeit a tudományos módszert illetően, de Platónból kiindulva a természet jelenségeit az ideák világával kívánta összevetni, s azok végső okát ott kereste. Kovacsóczy orientációját jelzi többek között az, hogy amikor Báthory István erdélyi fejedelemmé való választását köszönti, Platónra is hivatkozik.

Az asztronómia nemcsak a természet titkai iránti kíváncsiságát táplálta, hanem a kor szemléletét követve az asztrológiát is. Érdekes megemlíteni, hogy fiatalkori jegyzeteiben különböző csillagászati ismereteket rögzített.

A páduai orvostudomány jó hírért Andreas Vesalius anatómiája terjesztette, akinek *De humani corporis fabrica* c. munkáját alapvető tananyagnak tekintették, s ezen épültek Realdo Colombo, Gabriele Faloppia, Girolamo Mercuriale és mások tanításai. Kovacsóczy nem kívánt gyakorló orvos lenni s az orvostudománnyal való foglalkozása mindenekelőtt világnézetét befolyásolta, hiszen az orvostudományt minden keretében is Arisztotelész fizikai, természetrajzi és módszertani írásait tanulmányozták.

Páduában egy ideig Báthory István unokaöccsének volt a preceptora²⁰ és ezen a réven is közelebb került a lengyel királyhoz, aki arra törekedett, hogy mind Erdélyben, mind új hazájában nagy műveltségű humanistákra bízva az államigazgatást. Amikor 1576-ban hazatért Erdélybe Báthory Krakkóba hívta titkárának, majd két év múlva erdélyi kancellár lett. Tehát nem a tudománnyal foglalkozott, hanem államférfi vált belőle, s e tevékenységében használta fel mindazt a tudást, amelyet külföldi tanulmányai során gyarapított, és amely olyan sok irányú volt.

3:

Politikai munkásságát Erdélyben nehéz, de ugyanakkor sok szempontból kedvező körülmények között kezdte el. Az ország a török adófizetője volt, de félnie kellett a Habsburgoktól is. A rendek belső torzsalkodásai ezt a helyzetet még súlyosbították, hiszen minden párt külső pártfogót keresett magának. Ezt az ingatagságot csak erős központi hatalom tudta ellensúlyozni; erre törekedett Báthory István,²¹ s ehhez nyújtott támogatást Kovacsóczy is.

Miután 1576-ban lengyel királlyá koronázták, Báthory István bátyját, Kristófit nevezte ki Erdély vajdájának, de ő maga továbbra is fejedelemnek tekintette magát. Még Báthory Kristóf életében a gyermek Báthory Zsigmondot fejedelemnek iktatta be, hogy bizottsága háza folytonosságát az uralkodásban. Melléje először egy 12 tagú kormányzótanácsot rendelt, majd egy 3 főből álló kormányzóságot, amelynek tagja volt a kancellár Kovacsóczy Farkas is.

²⁰ VERESS: *Matricula* . . . 82–83. ifj. Báthory István nem lehetett különösen szorgalmas, mert a fejedelem hamarosan hazahívta.

²¹ A Báthory Istvánra vonatkozó magyar irodalom meglehetősen szegényes. Említsük meg LUKNICH IMRE Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király emlékezete c. tanulmányát, Bp. 1933. Lengyel–magyar közreműködéssel készült: Étienne Bathori, roi de Pologne, prince de Transylvanie. Cracovie 1935. Az erdélyi kormányzatról: ВУДАХ К.: Báthory István erdélyi fejedelemsége. Szeged, 1932.

Az erdélyi rendek — amelyek elégedetlenek voltak azzal, hogy hozzá kellett járulniuk az orosz—lengyel háborúhoz — elleneztek ezt a megoldást s követelték, hogy egyetlen általuk választott kormányzó intézze az ország ügyeit. Féltek ugyanis a kormányzó-tanács és a központi hivatalok megerősödésétől, amelyek az irányítást és az ellenőrzést igyekeztek egyre inkább szakszerűbbé tenni, s ezzel együtt a nemesi anarchiát megfékezni. A rendek először meg akarták tagadni a triumvirátus elfogadását, sok vita után azonban beleegyeztek az új kormányzati formába, de tiltakozásukat a lengyel királynak ünnepélyesen bejelentették. Ez az epizód ékes bizonyítéka annak, hogy még Báthory István megnövekedett hatalma sem tudta leszerelni a rendek ellenállását.²²

Ezekből a vitákból született a *De administratione Transylvaniae* című párbeszéd, amelyben Philodacus az egyszemélyi, Eubulus pedig a kollegiális igazgatás híveként mutatkozik be. Érdemes már a nevekre is felfigyelni: hiszen az egyik *Dáciát szeretőt*, a másik *jó tanácsadót* jelent. Ez utóbbi a természetben sétál és gyönyörködik annak szépségében, Vergiliust és Szókratészt idézve. Philodacust a haza gondjai gyötrik és nem érti társa nyugalalmát. Fő aggodalma, hogy a fejedelem kiskorú lévén, a tanács, amely több emberből tevődik össze, nem tudja a megfelelő egységet biztosítani. Eubulus meg van győződve arról, hogy a triumvirátus megoldja mindkét feladatát, a fejedelmi gyermek nevelését és az egész „provincia moderatióját”. Elismeri persze, hogy nem könnyű ezt az országot igazgatni. Erdély a török adófizetője s ugyanakkor a lengyel király patronátusa alatt áll. Sokfajta nép lakja és sokféle vallás található benne. Ez a bonyolultság külön is megkívánja, hogy a fejedelem kiskorúsága idején több ember intézze a kormányzás ügyeit. Különben is mi a biztosíték arra, hogy egyetlen ember megfelelően tudja ellátni ezt a feladatot?

Philodacus arra hivatkozik, hogy Homérosztól kezdve minden antik szerző egy ember igazgatását részesíti előnyben. Példái azonban uralkodókat idéznek. Eubulus hangsúlyozza, hogy különbség van a „princeps” és a „rector” között. A „princeps” „potestas perpetua-val” rendelkezik, a „rector” viszont nem a saját, hanem más ügyét gondolja, ami azt is jelenti, hogy vele szemben bizonyos tekintetben nagyobbak a követelmények.²³

Philodacus az antikvitás különböző példáit sorolja fel, amelyekkel azt akarja bizonyítani, hogy nevelők és kormányzók között is akadtak kitűnők. Eubulus Mátyás apjának, Hunyadi Jánosnak és nagybátyjának, Szilágyi Mihálynak az esetét említi, akik mint kormányzók kiváló férfiak voltak és mégis nehéz helyzetbe kerültek, mert hatalmukkal irigységet és gyanút váltottak ki.

Így jutunk el az emberi természetről vallott pesszimista nézetekhez, amelyek a háládatlan uralkodók és a rossz tanácsadók példáiból táplálkoznak. Ez utóbbiaknak köszönhetik bukásukat a Ptolomaeusok, Hieron szirakuzai dinasztiája és mások. E példák alapján állapítja meg Philodacus: „Lubrica, ut video, res est gubernatio.” De nemcsak az ókor tűnik ki etekintetben, jönnek sorra a háládatlanság és a zsarnokság újkori példái is. IV. Edvárd angol király, aki kiirtotta a Lancaster-házat, Richárdra, testvérére bízta a fiát, de ez meggyilkoltatta a trónörökösét és maga ült a királyi székbe. Sebestyén portugál királyt az egyik hozzá segítségért forduló marokkói trónkövetelő csapta be, és a mókrok 1578-ban egész hadseregével együtt ölték meg. Az emberi természet lehetséges és végtelen gonoszságára Eubulus még két másik esetet is említi, egyik itáliai, a másik erdélyi. Lodovico Sforza meggyilkoltatta Galeazzót, s az utód hatalmát is ő bitorolta. Utólérte a büntetés éppúgy, mint György barátot, tehát

²² Erdély ekkori történetére vonatkozólag leginkább Bethlen Farkas szolgál alapul, akinek *Historia de Rebus Transylvanicis* c. munkáját BENKŐ J. adta ki (Nagyszében, 1782—1793). Bethlen mindenekelőtt Szamosközi kéziratban maradt és általa még teljes egészében ismert művére támaszkodott. Vö.: SZEKFI GYULA: Szamosközi műve az 1594. évi eseményekről. Száz 1908.

²³ A következőképpen különbözteti meg a princepst a rectorától: Princeps proprii iuris est pater est omnium charitate, cultu vero et obsequio dominus. Princeps suas res agit et procurat,

Martinuzzi Györgyöt, aki Szapolyai János király bizalmába férkőzött, kiforgatta birtokaiból a királynőt és a fiát, s becsapta Habsburg Ferdinándot is. A következtetés, amelyet Eubulus levon mindebből, a következő: A bajokra nem lehet csak egyetlen orvosságot keresni, különböző megoldások lehetségesek, de a vezetők megválasztásában „prudentiára” van szükség, s ehhez tartozik az is, hogy ne egy emberre bízzák a kormányzást.

Az idő már estére jár, s a pásztorok hajtják haza nyájaikat. A búcsúzni készülő beszélgetők megemlékeznek a közeli római emlékekről, s vitát folytatnak a románok eredetéről. Eubulus elismeri, hogy nyelvükben talán több a „rómaiság” és a „latinság”, mint az itáliaiakéban, de szerinte életmódjuk és erkölcsük ellentmondanak e nemes eredetnek. A *Dialogus* a természet dicséretével ér véget. Külön magasztalást érdemel a közeli forrás, amely hasonlatos a Horatiuséhoz és a Petrarcaéhoz. A bandusiai (Kovacsóczy Blandusiát ír) és arquai forrásról van szó, s ez utóbbival kapcsolatban Eubulus idézi ezt a latin verssort: „Unde bibens cecinit digna Petrarcha Deis.”

4.

Ez a *Dialogus* nem humanista játék, amelynek nincs más célja, mint valamely elvont tételt a kor legmagasabb műveltségi színvonalán illusztrálni. Különbözik azoktól a humanista írástól is, amelyeknek szerzői politikailag elkötelezetlenül vagy jelentéktelen pozíciókban osztogatták a jótanácsokat a fejedelmeknek. Egy egész ország sorsáért felelős államférfi megnyilatkozásáról van szó, hiszen Kovacsóczy Báthory István bizalmi embere, Erdély kancellárja, a kormányzó triumvirátus tagja.

Funkciói és osztályhelyzete alapján természetesen tevédk fel a kérdés, vajon miért nem a magyar rendi felfogásból indult ki, amikor Erdély kormányzásáról elmélkedett, miért nem fogadta el Philodacus tanácsát, aki a magyar múlt példáira hivatkozott a gubernátor dolgában? Magából a *Dialogusból* is tudjuk, hogy Kovacsóczy jól ismerte a magyar történelmet és természetesen a *Tripartitumban* rögzített rendi felfogást is, mégsem ez a kiindulópontja. Ezt azért is kell hangsúlyozni, mert legújabb magyar irodalomtörténetünk Kovacsóczyt a *Dialogus* alapján mint politikai gondolkodót elmarasztalja, azt állítva, hogy „Philodacus és Eubulus eszmecseréje végső fokon az abszolutisztikus és köztársasági államforma védelmezőinek disputájává szélesedett”, s hogy ebben az erdélyi kancellár — velencei példa nyomán — az utóbbi mellett foglalt volna állást. A kézikönyv utal az erdélyi tanácsurak egy tíz évvel későbbi elmélkedésére a köztársasági államformáról, majd levonja a következtetést: Kovacsóczy „művében merőben irreális és többé kevésbé reakciós elvet védelmezett”.²⁴

A magunk részéről kételkedünk e következtetés helyességében. Báthory István és humanista köre, amelyikhez az erdélyi kancellár is tartozott, éppen azon munkálkodott, hogy megszilárdítsa a központi hatalmat. 1584-ben Kovacsóczy szemében a tényleges hatalmat Báthory István képviseli, akinek megbízása alapján a kormányzótanács végzi Erdély igazgatását. Amit kancelláriai tevékenységéről tudunk, az is bizonyítja, hogy a központi

proprii legibus, quarum interpres est, paret. Omnia enim Principis propria sunt; ita ut provincie totius salus et commoda, sicut e contra pernicies et incommoda nunquam ab eo diuelli et separari queant. Principis denique potestas perpetua est; et ab eo cum vita ipsa deponitur. At Rectoris partes sunt, ut non sua, sed, aliena curet. Princeps semper sui, cuius auctoritatem sustinet, personam et dignitatem inteat; non propriam, sed domini sui, et publicam ciuium utilitatem consecretur, legibus patriis se obstringi patiat, non insolescat, fidem seruet, alienam eam possessionem, non suam esse arbitretur. Ita, ut cum res et tempus, et Principis aetas postulauerint, statim exuere se eo munere, saluamque provinciam integram Principi suo reddere queat.

²⁴ A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 428–429. A félreértés bizonyos mértékig már Kardos Tibor A magyarság antik hagyományai című munkájában is jelentkezett (Budapest, 1942. 47–49. old.)

hivatalok megerősítésére törekedett és szembeszállt a rendi anarchiával. Amikor Báthory Zsigmondot nagykorúvá nyilvánították, az ő személyében is az abszolút uralkodót tisztelte, s az ellentét közöttük nem a központosítás kérdésében robbant ki és nem is általában belpolitikai vonatkozásban. A *Dialogus* egyébként nem kívánta korlátozni a fejedelem hatalmát, és nem is a köztársasági államforma kérdését vetette fel, hanem a több tagból álló kormányzótanács mellett érvelt a gubernátorral szemben. A rendek az egyszemélyi kormányzóságot azért kívánták, mert azt remélték, hogy saját képviselőjük eredményesen tud szembe szegülni Báthory István centralizáló törekvéseivel.

A több személyből álló kormányzótanács előnyeit illetően Kovacsóczy nemcsak az emberi természetből és a történelmi tapasztalatokból indult ki, hanem külföldi példákból is, így mindenekelőtt Velence hatalmi struktúrájából, amelyet közelről megismerhetett páduai tanulóévei alatt. Közismert, hogy az arisztokratikus köztársaság korlátozta a doge hatalmát és megakadályozta a tömegek beleszólását a politikai ügyekbe, az uralkodó osztály különböző csoportjainak érdekeit pedig a bonyolult tanácsi rendszerrel igyekezett egyeztetni és, ahol szükséges volt, ütköztetni. Jellemző, hogy a nagy tanács, a szenátus, a kis tanács átfedő hatáskörrel rendelkeztek és a központi hivatalokra támaszkodva rendkívül bonyolult igazgatási és irányítási rendszert alkottak.²⁵ Kovacsóczynak esze ágában sem volt összehasonlítani a fejedelmet a dogéval, mert világosan látta, hogy Erdély és Velence társadalmi-politikai berendezkedése és nemzetközi helyzete alapvetően eltér egymástól. Pusztán arról volt szó, hogy az erdélyi *natiók és religiók* ellentéteit a több tagból álló kormányzótanács útján kívánta szembesíteni. Egyébként a velencei példa sokak fejében élhetett, mert 10 évvel később valóban felmerült a tanácsurak körében, de más céllal és más körülmények között.

Kovacsóczy *Dialogus*ában mégsem közvetlenül Velence példájával érvelt, hanem a humanista államelmélet bizonyos elemeit használja fel.²⁶ Páduában megismerte Machiavelli *Il principejét*, amely a fejedelmi hatalmat az állam-rezon alapján vizsgálja s gyakorlását a politikai célok, mindenekelőtt egész Itália egyesítése szempontjából itéli meg. A nagy olasz politikai gondolkodó az emberi természet pesszimista megítélésére és ezzel együtt a történelmi tapasztalatokra épít. Az emberi természet és a tapasztalatok tekintetbe vételét illetően nincs eltérés Machiavelli és Kovacsóczy között, de az erdélyi kancellár nem osztja a firenzei véleményét a hatalom gyakorlásának módjairól, az ő eszménye a „keresztény fejedelem”. Kőzelebb áll tehát azokhoz a humanistákhoz, akik hisznek abban, hogy a hatalmat a morállal összhangban lehet gyakorolni.

Petrarca, akinek a *De remediis utriusque fortunae* című műve hosszú időn keresztül az emberi magatartás neosztoikus felfogásának tankönyve²⁷, látja azokat a veszélyeket, amelyeket a hatalom jelent, s ezekre figyelmeztet is — László Pál 1720-ban megjelent fordításának szavait idézve — a következőképpen:

Nagy veszedelemmel jár a nagy hatalom,
Hogy igazgató légy, néked nem jóvallom.²⁸

De azt is tudja, hogy az emberi társadalom szervezetben él, és a hatalmat valakinek vagy valakiknek gyakorolni kell. Egyik levelében Francesco Carrarához, Pádvia signorejéhez fordul,

²⁵ Vö.: H. KRETSCHMAYER: Geschichte von Venedig. II. köt. Gotha, 1820. és E. MUSATTI: Storia di Venezia. I. köt. Milano, 1936.

²⁶ Vö.: JOHN W. ALLEN: A History of Political Thought of the XVIth. Century. London, 1928; P. MESNARD: L'essor de la philosophie politique. Paris, 1936.

²⁷ Érdekes e tekintetben A. SOTTILI: Studenti tedeschi e le opere del Petrarca, Quaderni per la storia dell' Università di Padova. I. köt. Padova, 1968.

²⁸ Nagyméltóságú Petrarca Ferencznek A jó és gonosz szerencsének orvoslásáról írott két könyvecskéje... Kassán, 1720.

s erre a kérdésre próbál válaszolni: „Qualis esse debeat qui rem publicam regit?”²⁹ Különböző jótanácsokkal látja el a hatalom gyakorlóját, akinek eleve számtalan erénnyel kell rendelkeznie. Ezt a hagyományt folytatja Erasmus is az *Institutio principis christiani* című ismert értekezésében, amely 3 évvel Machiavelli műve után jelent meg. Justus Lipsius, aki Kovacsóczy kortársa, és akiről tudjuk, hogy a Forgáchokkal, Dudith Andrással, Rimayval levelezett, nyíltan szembeszáll Machiavellivel, s a kereszténységgel egyeztetett neosztoikus erkölcs alapján hirdeti meg az abszolút monarchia politikai ideológiáját.³⁰

Amellett, hogy Kovacsóczy erre a koncepcióra támaszkodik, érvelésében nem az etika és nem is a jog általános tételeit használja fel, hanem mindenekelőtt a történelmi tapasztalatokat. A tacitusi történetírás hagyományát folytatva, úgy gondolja, hogy a múlt alkalmas a jelen okulására. Persze itt csak példákról van szó, amelyek tételeket illusztrálnak, s e tekintetben ő is, mint számos elődje, Valerius Maximus módszerét követi. A példák egy része az ókori történelemből származik, s forrásai Hesziodosztól Tacitusig terjednek. Ismeri jól kora történetét is, talán Paolo Giovio munkája alapján. A magyar történelmet Bonfiniból tudja, s az ő nyomán emeli ki — de magyar és nemzetközi humanista hagyomány alapján is Mátyás — uralkodását. Martinuzzi György szerepét illetően az erdélyi emlékekből és talán Forgách Ferenc *Historiájából* merít.

A példákból levont következtetések szemléletessége és a stílus eleganciája érdekében fordul a szépirodalomhoz és idéz különösen Vergiliusból, Horatiusból, Juvenalisból, Enniusból, persze elsősorban olyan részleteket, amelyek szentenciaszerűen fejeznek ki valamilyen általános igazságot. A szépirodalom tekintetében külön érdemes felfigyelni Kovacsóczy színház iránti érdeklődésére s arra, hogy Oidiposz történetének drámai feldolgozása mennyire megragadta figyelmét. A klasszikus írókat tekintélyi okokból is idézi, épp úgy, mint a filozófusokat, különösen Arisztotelészt és Platont. Ezt a nagyon sokszínű ismeretanyagot megfelelő elosztásban és helyeken használja fel, s törekszik arra, hogy a petrarcai dialógus természetesnek hasson, persze a cicerói ékesszólás szabályai szerint.

Joggal vethetjük Kovacsóczy szemére, hogy az államigazgatásról elmondottak nem nyugszanak tudományos alapokon. E tekintetben meg kell azonban jegyeznünk, hogy a humanizmus államelmélete általában kezdetleges volt. Persze a tény, hogy a *Dialogus* által oly ékesszólóan javasolt *remedium* nem volt használható, sokkal inkább a belső erdélyi viszonyoknak és a fejedelemiség nemzetközi helyzetének volt a következménye s nem az államelmélet gyengeségének.

5.

A *Dialogus* érvei még Báthory Istvánt sem győzték meg: 1585-ben már engedett a rendek nyomásának és egy gubernátort nevezett ki addig is, míg Báthory Zsigmond³¹ nagykorú lett. 1586-ban bekövetkezett halála felszínre hozta az addig elfojtott ellentéteket a rendek és a központi hatalom között, amit a nemzetközi helyzet is felerősített. 1593-ban választás elé került az ország: a törökök megkezdték Ausztria ellen a háborút, s az a kérdés merült fel,

²⁹ Ad Magnificum Franciscum de Carraria, Padue Dominum. Epistola I: Qualis esse debeat qui rem publicam regit. Ed. V. Ussani, Padova, 1922.

³⁰ Vö.: VARGA ANNA: Justus Lipsius és a magyar szellemi élet, Bp. 1942. és WITTMANN TIBOR: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz (J. Lipsius), FK 1957. 1. sz. WITTMANN Lipsius kompromisszumos, a refeudalizálást segítő hatását emeli ki, amely mind katolikus, mind protestáns vonatkozásban érvényesült. A neosztoikus filozófia hatásáról l. még TURÓCZI-TROSTLER J.: A keresztény Seneca. Magyar irodalom—Világirodalom. II. köt. Bp. 1961.

³¹ Báthory Zsigmond uralkodását Szamosközy munkáján kívül a fejedelemmel rokon-szenvező Baranyai Decsi János kommentárjai és Gyulafi Lestár feljegyzései világítják meg. E korszak áttekintő feldolgozása nem történt meg. Vö. KOSÁRY DOMOKOS: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, I. köt. Bp. 1951. 310. és köv.

kivel tart Erdély, a Habsburgokkal vagy a törökkel. Ebben a helyzetben a fejedelem a Habsburg-szövetséget választotta, a rendek többsége azonban nem akart szakítani a Portával, mert a fejedelemség évtizedeken keresztül viszonylag nyugodtan élt ebben a függőségben alatt s mert tartott attól, hogyha Bécs nem győz, akkor kegyetlen bosszúállás következik. Tegyük hozzá, hogy épp a legműveltebb főuraktól állt távol bármilyen keresztshadjárát gondolata, annál is inkább, mert pontosan tudták, hogy Velence, de más „keresztény” hatalmak is mindig készek voltak a törökkel való kiegyezésre, ha érdekeik úgy kívánták.

A választás ügyében éles vita alakult ki, amelyben némelyek az egész addigi vezetést tették felelőssé azért, hogy nem készült fel a török háborúra. Az egyik, Báthory Zsigmond mellett álló tanácsúr, Geszti Ferenc, aki bőbeszédű ember, de jó katona hírében állt (*verborum opulentia et militari opinione conspicuus*),³² azt hangoztatta, hogy a filozófusok az országot a török martalékvá dobták. Szerinte a filozófia sohasem volt hasznára az államoknak, mert elpuhítja az erkölcsöket és gyávává teszi az embereket. Nem voltak ostobább emberek, mint Szókratész vagy Platón, akik hiába próbálnák meg homályos bölcsességükkel kiengesztelni az Erdély ellen fenekedő török pasákat. Egy közönséges lovász, ha a fegyverforgatáshoz ért, többet ér, mint valamennyi pedagógus minden bölcsességével és könyvekkel teli zsebeivel. A legnagyobb igazságtalanság tehát a skolasztikusoknak közhivatalt adni vagy a fejedelmek titkos tanácsában nekik helyet biztosítani.³³

A filozófia elleni támadással készítik elő a fejedelem hívei az ellenzék megsemmisítését, amelynek tagjai között többen vannak külföldi egyetemeket megjárta főurak is. Kovacsóczy ebben a helyzetben ingadozik. Előbb Báthory mellé áll, majd ő is örül, hogy a rendek nyomására a fejedelem lemond trónjáról és elhagyja az országot, amikor azonban az meggondolja magát és visszatér, ismét ellátja kancellári feladatait. A fejedelem távollétében a főurak a kormányzás formájáról tanácskoznak, s azt latolgatják, jó volna a fejedelmi vagy vajdai hatalom helyett Velence mintájára (ad normam Republicae Venetorum) köztársasági államformát létrehozni, mégpedig úgy, hogy száztagú tanács élén 12 tanácsúr igazgassa az országot.³⁴

Ezekből a tervezetésekből azonban semmi sem lett, mert a kisnemességre, a szabadságuktól megfosztott székelyekre és a szász városokra támaszkodó uralkodó visszatérése után elfogatta és kivégeztette nemcsak a nyílt ellenségeket, hanem az ingadozókat is. A letartóztatottak között van Kovacsóczy is, akit Bethlen Farkas Szamosközy nyomán így mutat be: „Volfangus Kovacsoczius Regni Cancellarius cujus ingenii acumen et eruditionem Itali, dum annos adolescentiae suae inter eos transigeret, admirati sunt.”³⁵ A börtönben historikusként vizsgáltta társait: „Hic fuit semper status civium bene de Patria meritorum, prout tam Graecae quam Romanae Historiae perhibent, illos nimirum tam indigne tractatos fuisse atque nunc nos constituti sumus.”³⁶

1594. szeptember 11-én a fejedelem parancsára, minden bírósági eljárás nélkül, Kovacsóczy Farkast börtönében megfojtották. Ahogy a kortársak írták, utolsó napjaiban „socratico more” viselkedett s nyugodtan várta egy olyan tragédia bekövetkezését, amelyről a *Dialogusban* oly sok példát adott.³⁷

³² Bethlen Farkas: i. m. III. köt. 302.

³³ Bethlen Farkas: i. m. III. köt. 303. és köv.

³⁴ Cum autem in hunc modum Claudiopoli de rebus Rempubliacam concernentibus a Statibus et Ordinibus Regni tractari coeptum fuisset, eo inclinabant Senatorum voluntates, ut Patria non sub directioni Vajvodali vel Principali prout hactenus permaneat, sed ad normam Republicae Venetorum constituitur, cum Turcis vero antiqua amicitia colatur. Bethlen Farkas: i. m. III. köt. 418.

³⁵ Bethlen Farkas: i. m. III. köt. 464.

³⁶ Bethlen Farkas: i. m. III. köt. 467.

³⁷ Kovacsóczy utolsó napjairól vö. Szamosközy István történeti maradványai, 4. köt. Bp. 1880.

A tragédia azért lett valódi, mert a szövetség kérdésében az ellenzéknek és ezzel együtt Kovacsóczynak lett igaza, hiszen a 15 éves háborúban a Habsburgok és a velük egyesült erők nem voltak képesek legyőzni a török hatalmat. Ezzel szemben a hadjáratok szörnyű pusztulást hoztak Magyarországra és Erdélyre. Az is bebizonyosodott, hogy az új erdélyi állam török függőség mellett is képes volt gazdaságilag, politikailag, kulturálisan egyaránt fejlődni. A sors iróniája, hogy erre az a Bocskai István adta az első példát, aki 1594-ben Báthory Zsigmond mellett állt, s akinek az ellenzék vezetőinek kivégzésében része volt.³⁸

Úgy véljük, hogy Kovacsóczy *Dialogusa* a humanista hatalomfelfogás egyik nem is jelentéktelen terméke, amelynek szemlélete túlmutat saját korán. Amikor azt keressük, hogy a magyar államelméleti irodalomban milyen irányzatok jelentkeztek 1514 után, nem feledkezhetünk meg erről a humanista indítású orientációról, amely a *Tripartitumra* épített jogfelfogás mellett tovább él s fel-felbukkan — persze újabb ötvözetben — nemcsak Zrínyinél,³⁹ hanem II. Rákóczi Ferencnél is, s általában mindazoknál, akik túl akarnak lépni a legmaradibb feudalizmus keretein az önálló államiság és a gazdasági-társadalmi fejlődés biztosítása érdekében.

³⁸ BENDA KÁLMÁN: Bocskai István. Bp. 1942. 1952. Uő.: A Bocskai-szabadságharc. Bp. 1955. Vö. még NAGY LÁSZLÓ: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bp. 1961.

³⁹ Klaniczay Tibor Zrínyivel kapcsolatban bebizonyítja, hogy mennyire távol állt a magyar rendiség elavult gondolkozásától s hogy miként tette magáévá kora haladó eszméit a nemzeti abszolutizmus kérdésében. KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. (II. kiadás.) Főleg a Vitéz hadnagyról és a Mátyás-elmélekedésekről szóló fejezetek.